

REFERENCES:

1. Apanovich E. M. Vkladnye, vladelcheskie, darstvennye zapisi i pripiski perepischikov XVI-XVIII vv. na rukopisnykh knigakh TsNB AN UkrSSR // Istoriya knigi i izdatelskogo dela : sb. nauch. tr. Leningrad, 1977. S. 22-52.
2. Apanovich E. M. Zapisi na rukopisnykh knigakh TsNB AN UkrSSR // Problemy rukopisnoy i pechatnoy knigi : sb. nauch. tr. Moskva, 1976. S. 70-86.
3. Apanovich E. M. Istoricheskie zapisi na staropechatnykh i rukopisnykh drevnikh knigakh // Istoriya SSSR. 1979. №2. S. 151-161.
4. Budagova L.N. Darstvennye nadpisi na knigakh kak istochnik kulturno-istoricheskoy informatsii // Kniga v prostranstve kultury : tez. nauch. konf. Moskva, 1995. S. 10-13.
5. Golubovskiy E. M. Bibliofilskoe izuchenie inskriptov // Aktualnye problemy teorii i istorii bibliofilstva : tez. soobshch. nauch.-prakt. konf. Leningrad, 1985. S. 26-28.
6. Iliina O.N. Avtografy, darstvennye i vladelcheskie nadpisi, inskripty, marginalii: k uyasneniyu ponyatiy // Knizhnoe delo na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost. Krasnodar, 2007. Vyp. 4. Ch. 1. S. 201-213.
7. Moss M. Opyt o dare // Moss M. Obshchestva, obmen, lichnost. Trudy po sotsialnoy antropologii. Moskva, 2011. S. 134-285.
8. Reytblat A.I. K sotsiologii inskripta // Reytblat A.I. Pisat poperek : st. po biografike, sotsiologii i istorii literatury. Moskva, 2014. S. 157-165.
9. Sidorenko L.N. Darstvennaya nadpis na knige kak predmet nauchnogo issledovaniya // Kniga i stsena. Moskva, 1999. S. 182-187.
10. Khorkhordina T.I. Avtografy na knigakh kak istoricheskiy istochnik: k biografii P.P. Smirnova (1882–1947) // Istochnikovedenie i istoriografiya v mire gumanitarnogo znaniya : dokl. 14-y nauch. konf. Moskva, 2002. S. 490-494.
11. Litera scripta manet : katalog avtohraviv na knyakh viddilu ridkisnykh i tsinnykh vydan Vinnytskoi OUNB im. K.A. Timiriazieva / avt. kol.: T.R. Karoieva (uklad., avt. peredmovy), O.V. Safronova, L.B. Senyk. Vinnytsia, 2016. 88 s. : il.

Статтю подано до редколегії 27.01.2018 р.

УДК 930.1:069:691.421«16-20»

Ольга Грабовська

Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, аспірантка (Україна)

Джерельна база пам'ятокознавчого дослідження цегли

Анотація. У статті розглядаються особливості джерельної бази дослідження цегли з позицій пам'ятокознавства. Здійснюється спроба структурування можливих джерел у відповідності до специфіки предмету дослідження пам'ятокознавства. Автор наголошує на необхідності вивчення цегли у трьох взаємопов'язаних напрямках: дослідженні самих артефактів; окресленні історичного контексту їх створення і використання; вивченні взаємодії з сучасними суб'єктами сприйняття. За кожним з цих напрямків визначаються можливі джерела отримання інформації, здійснюється їх короткий аналіз.

Ключові слова: цегла, пам'ятка історії та культури, пам'ятокознавство, джерело інформації, група артефактів, соціалізація індивіда, Вінниця.

Сучасні урбанізаційні процеси гостро ставлять проблему збереження культурної спадщини у міському середовищі. Пам'яткоохоронна діяльність у містах передбачає проведення архітектурно-археологічних досліджень. Поширенішою категорією знахідок під час таких робіт є цегла. Вона набуває статусу пам'ятки історії та культури і акумулюється в музейних колекціях. Як наслідок, актуалізується необхідність вивчення цегли з пам'ятокознавчих позицій.

Як окрема наукова дисципліна пам'ятокознавство починає оформлюватись з останньої третини ХХ ст. Завдяки роботам П.В. Боярського [2], С.З. Заремби [12], С.І. Кота [15], Л.О. Гріффена [6], С. Б. Руденко [21] та ін. визначено об'єкт і предмет дослідження пам'ятокознавства, його місце в системі інших наук. Поряд з цим ряд проблем залишається без чіткого теоретичного узагальнення. До них належить і питання особливостей джерельної бази пам'ятокознавчих досліджень. Аналіз джерельної бази вивчення цегли м. Вінниці XVI – середини

ХХ ст. , як пам'ятки історії і культури може посприяти визначенню загальних принципів вибору джерел при здійсненні подібних досліджень.

Завданням роботи є структурування джерельної бази пам'яткознавчого дослідження групи артефактів на прикладі цегли м. Вінниці XVI – середини ХХ ст.

У пам'яткознавчих дослідженнях на перший план виступає суспільне функціонування історичних артефактів як пам'яток історії та культури. При цьому основною суспільною функцією об'єктів культурної спадщини визнається сприяння соціалізації індивіда, зокрема, визначення ним своїх соціально-історичних координат в багатовимірному просторі суспільного життя, встановлення зав'язків з «корінням» шляхом занурення в минуле через вплив ціннісної інформації, яку несе аутентичний артефакт [6, С. 74].

За визначенням Л.О. Гріффіна, між поглядом на артефакт з позицій джерелознавства і пам'яткознавства існує принципова різниця. У другому випадку, артефакт розглядається як носій не лише «семантичної», а й «аксіологічної» інформації. Під «семантичною» автор розуміє інформацію, що лежить в площині прагматичних якостей об'єктів, під «аксіологічною» – інформацію з ціннісної площини [6, С. 23].

Для передачі артефактом обох видів закладеної в ньому інформації, необхідно «помістити» його у відповідний історичний контекст. «Поповнивши» контекстом артефакт, він перетворюється з простого матеріального утворення в пам'ятку історії та культури. Тоді на перший план виходить формування певного ціннісного ставлення, що здійснюється на основі емоційного впливу [6, С. 78].

Точна передача закладеної в пам'ятці «семантичної» та «аксіологічної» інформації потребує її коректної презентації. Засоби здійснення успішної передачі інформації, та особливостей її сприйняття суб'єктом, також можуть розглядатись у рамках пам'яткознавчого дослідження.

На нашу думку, вивчення артефактів у пам'яткознавчому контексті, потребує їх розгляду в трьох основних напрямках: 1. дослідження самих артефактів, пошук опредметненої в них семантичної інформації та виявлення аксіологічного потенціалу; 2. дослідження історичного контексту їх створення та функціонування; 3. дослідження взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття. Така неоднорідність обумовлює і специфіку джерельної бази пам'яткознавчих досліджень, спрямованих на вивчення групи артефактів.

Традиційно, сукупність джерел можна поділити на два типи: речові та писемні. Кожен з виділених напрямків пам'яткознавчого дослідження потребує власної джерельної бази, або специфічного погляду на одні й ті ж джерела.

1. Дослідження цегли м. Вінниці, як групи артефактів, пошук опредметненої в них семантичної інформації та виявлення аксіологічного потенціалу. Основним джерелом дослідження в цьому напрямку є колекція різночасової цегли Вінницького обласного краєзнавчого музею.

У фондовій збірці ВОКМ зберігається 217 зразків цегли XVI – середини ХХ ст. , що були знайдені на території Поділля. 190 зразків колекції походять з території м. Вінниці. З них 60 були виявлені під час археологічних досліджень 2014 р. на території історико-архітектурного комплексу «Мури» (керівник експедиції – Л. Виногородська, Інститут археології НАН України). 11 зразків знайдено під час спостережних робіт Подільської філії науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» в ході будівництва по вул. Мури у 2016 р. Решта 117 предметів зібрані автором при значній допомозі колег і краєзнавців.

Для отримання додаткової інформації, і уточнення статистичних даних, щодо розмірів цегли, було обстежено цегельні кладки 72 пам'яток архітектури м. Вінниці, датованих XVII – початком ХХ ст. Під час обстеження автор звертала увагу на можливі перебудови об'єктів, щоб уникнути помилкових обмірів цегли більш пізніх періодів.

Зібрані автором зразки цегли датувалися на основі сукупності ряду факторів: візуальних ознак, історичних відомостей про розвиток технології цегельного виробництва міста, за аналогією до датованих іншими методами зразків, враховуючи місце знахідки. Створено базу даних що налічує 364 зразки цегли м. Вінниці. Вона характеризує артефакт за наступними ознаками: розміри, характеристика керамічного тіста, особливості форми та/або клейм. Інформація поділена на блоки, що містять інформацію про: візуальні ознаки, місце знахідки та історичні відомості про об'єкт.

Зібрані зразки цегли були єдиним прямим джерелом вивчення технології цегельного виробництва і розвитку цегельної галузі Вінниці XVI-XVIII ст. Співставлення цегли, датованої археологічними методами, за даними писемних джерел XIX – середини ХХ ст. дозволило реконструювати загальну картину розвитку технології її виготовлення з XVI ст.

Аналіз цегли з музейної колекції дав можливість виділити критерії її атрибуції за візуальними ознаками, розробити оптимальні підходи до музеєфікації та презентації.

2. Дослідження історичного контексту створення та функціонування групи артефактів. Історичний контекст створення та побутування цегли реконструювався, переважно, на базі писемних джерел. Основний масив неопублікованих писемних джерел зберігається в Державному архіві Вінницької області (ДАВіО). За хронологією вони охоплюють період другої половини XIX – першої половини XX ст.

Коротка інформація про цегельні заводи м. Вінниці і Вінницького повіту міститься у відомостях про економічний стан поміщицьких маєтків (1855 р.) [7] та оціночних відомостях фабричних і заводських приміщень Подільської губернії (1871 р. [7], 1897 р. [9]). Дані, отримані з цих документів обмежуються інформацією про кількість цегельних заводів та їх власників. Тому ця група джерел може відігравати лише допоміжну роль в дослідженні історії галузі цегельного виробництва. Водночас, інформація про власників цегельних заводів є необхідною підчас атрибуції цегли за клеймами.

У період Першої Світової та громадянської воєн 1914 – 1922 рр. цегельне виробництво у м. Вінниці було практично паралізоване. Але збереглися окремі документи, датовані 1920 р.: Дані про стан заводів Подільської губернії за 1920 р. [10]. Ці документи дозволяють певною мірою реконструювати стан галузі цегельного виробництва міста напередодні Першої Світової війни.

Великий масив різнопланової інформації про відновлення та організацію роботи цегельних заводів м. Вінниці в середині 1920-х років, містить Статут Цеглотресту, прийнятий у 1926 р. Висновки про рівень технічного оснащення і технологію цегельного виробництва в цей період можна робити аналізуючи Інвентарний опис майна Вінницького силікатного тресту (1926 р.). Інформація про роботу цегельень після відновлення на початку радянського періоду історії, міститься в Річному звіті вінницьких державних цегельних заводів за 1926/1927 р. і окремих наказах, постановах і протоколах пленумів окрвиконкому за ці роки.

Опубліковані писемні джерела можна умовно поділити на п'ять груп: а). посібники з цегельного виробництва та будівельної справи; б). довідкові видання; в). описово-статистичні видання; г). публікації в місцевій пресі; д). топографічні матеріали.

Вивчення першої групи джерел було необхідним як при розгляді цегли з позицій «задокументованої» в них історичної інформації, так і для глибшого розуміння контекстуальних обставин її створення і побутування.

Посібники з цегельного виробництва та будівельної справи містять детальну інформацію про технологію виготовлення цегли. Вони знайомлять з переліками необхідних матеріалів, інструментів та устаткування, розглядають принципи організації роботи на підприємствах, розкривають технологічні нюанси всіх виробничих операцій, опосередковано дають уяву про власників цегельних заводів та робітників, які на них працювали.

У нашому дослідженні були використані посібники, випущені в Російській імперії з середини XIX ст. до середини XX ст. в СРСР.: «Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных» [22] (1845 р.); «Кирпично-гончарное и фарфоровое производство. Приготовление всевозможных сортов кирпича кустарным и заводским способом без всяких крупных затрат. Разные изделия из глины. Производство и фабрикация домашним способом. Выделка кирпича, кровельной черепицы, разной гончарной посуды, фарфора, фаянса, опак, майолики, глазури, муравов, окрасок и различных украшений по глиняным и фарфоровым изделиям. Художественное серебрение, золочение и разные работы по фарфору и проч. и проч. и проч.» [5] (1897 р.). До цієї ж групи джерел ми віднесли «Правила для единообразной и прочной выделки кирпича, долженствующего употребляться как в С.-Петербурге, так и в других местах России, на казенных и частных заводах» [20]. «Правила» були прийняті імператором Російської імперії Миколою I у 1847 р. Формально «Правила» є законодавчим актом, але їх інформаційне наповнення уподібнює їх, з позицій джерелознавства, до виробничих посібників. Також подібною за інформаційним наповненням до виробничих посібників є розлога стаття О.К. Крупського (1845-1911) «Кирпичное производство», в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона» [17]. Інформація про загальнодержавні тенденції розвитку цегельного виробництва СРСР початку 1930-х років знаходиться у кількох статтях «Технічної енциклопедії» [24]. Про загальний рівень розвитку технології цегельного виробництва СРСР повоєнного періоду свідчать посібники 1950-х років [14].

Вказані джерела відображали загальні для Російської імперії тенденції в організації виготовлення цегли. Коректне перенесення їх на локальну вінницьку основу потребує підключення місцевих джерел. У цьому контексті особливо важливим джерелом є посібник, виданий у Вінниці в 1902 р. архітектором В.В. Крауссом «Кирпич XX-го столетия: полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий» [16]. Основну увагу автор зосередив на пропаганді застосування нового на той час будівельного матеріалу – силікатної цегли.

Побіжно теми розповсюджених у Вінниці будівельних матеріалів торкається О. Бируля у науково-популярній брошурі «Архітектурна історія Вінниці» [1].

Об'ємний фактичний матеріал про власників заводів, масштаби виробництва, час та місце заснування підприємств знаходиться у довідникових виданнях другої половини XIX – початку XX ст. : «Указатели фабрик и заводов европейской России» [27, 28], «Список фабрик и заводов Российской империи» [23], «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» [13], «Весь Юго-Западный край» [3]. Робота з інформацією, розміщеною в цих довідниках потребує значної обережності. Нерідко дані отримані з різних джерел за один і той же рік відрізняються (особливо щодо кількості підприємств). Наприклад, у довіднику «Весь Юго-Западный край» різна кількість заводів вказана навіть у межах одного видання. Такі відмінності можуть бути пов'язані з різним підходом до включення підприємств у довідники та відомості. В одних випадках вказувалися всі цегельні виробництва, в інших – лише найбільші підприємства. Також розбіжності можуть бути викликані приналежністю різних заводів одному власнику або існуванням кількох відділень одного і того ж підприємства. Тим не менш, аналіз цих джерел дозволяє скласти загальну картину розвитку цегельної галузі міста другої половини XIX – початку XX ст.

Простежити закономірності розвитку цегельного виробництва м. Вінниці можна через аналіз статистичних даних. Об'ємний статистичний матеріал та коротка характеристика галузі і окремих підприємств міститься в описово-статистичних джерелах кінця XVIII – початку XX ст.

Перша письмова згадка про існування цегельного заводу в межах сучасного м. Вінниця, знаходиться в «Топографічному описі Подільської губернії 1799 р.» [25]. «Опис» дає коротку характеристику цегельних заводів, вказуючи кількість робітників, обсяги виробництва, ціни на продукцію, соціальний стан і національність робітників. Така інформація про цегельні Вінницького повіту дає можливість робити висновки та припущення щодо багатьох аспектів особливостей організації цегельні м. Вінниці у XVIII ст.

Різнопланові статистичні дані містяться в «Обзорах Подольской губернии». Їх регулярна публікація впродовж 1880-х – 1913 рр. дає широку можливість для аналізу змін у цегельній галузі міста в період її переходу на комерційну основу.

Через брак архівних матеріалів для дослідження цегельної промисловості Вінниччини 1920-х – 1930-х років місцева газета періодика стає основним джерелом інформації. Традиційний аналіз фактографічної складової газетних статей і повідомлень дає масив даних про особливості організації цегельної галузі, технологію виробництва цегли, роботу та побут працівників заводів тощо. Для ширшого розуміння умов, в яких перебувало цегельне виробництво м. Вінниці першої половини XX ст. ми спробували виявити прихований пласт інформації, застосувавши до газетних повідомлень метод контент-аналізу.

У дослідженні опрацьовано повідомлення в газетах, що були друкованими органами губерньського (пізніше – окружного і обласного) комітету КП(б)У і виходили у Вінниці протягом 1920-х – 1950-х років: «Рабоче-крестьянская газета» (1923-1924), «Червоний край» (1924-1930); «Робітнича газета» (1928-1930); «Більшовицька правда» (1932-1939); «Вінницька правда» (1944-1954). У вказаній періодичній пресі всього було виявлено 333 повідомлення зазначеної тематики (172 у 1920-х, 1930-х роках і 161 у 1940-х – 1955 роках).

Уточнити місце локалізації цегельних заводів у різний час дають можливість топографічні джерела. Цегельні заводи досліджуваного періоду позначені на Трьохверстовці Шуберта 1868 – 1877 рр. [26], Карті військово-топографічного відділу Петрограда за зйомкою 1909 р. [18], Карті-схемі м. Вінниці 1913 р. [4, С. 98], Карті Генерального штабу 1930-х – 1940-х років, Плані Вінниці 1943 р. [4, С. 204].

Серед топографічних джерел особливо інформативними є плани цегельних заводів м. Вінниці 1927 р. [27]. Вони відображають розташування виробничих зон та устаткування, допомагають краще зрозуміти особливості організації робочих процесів і технологію виробництва.

3. Дослідження взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття. Дослідження цегли як інформаційного посередника між минулим та сучасністю потребувало її різнобічного вивчення як музейного предмету: історії становлення колекційного інтересу до цегли, визначення її функцій та можливостей презентації в рамках музейного простору. Це вимагало ознайомлення із світовим досвідом використання цегли в музейній справі. Основним джерелом інформації в цьому напрямку виступили сайти музеїв у мережі Internet та публікації в ЗМІ про музеї, виставки колекціонерів цегли. Було виявлено та опрацьовано 62 веб-сайти музеїв цегли та публікації в ЗМІ, присвячені 24 колекціонерам і 10 виставкам цегли [19].

Аналіз концепцій музеїв і виставок, а також інтерв'ю з колекціонерами дозволили визначити мотивацію до колекціонування цього будівельного матеріалу. На її основі було визначено функції, які може виконувати цегла, як музейний предмет. Ознайомившись з фото експозицій цегли, ми сформулювали основні підходи до її можливого експонування.

Узагальнивши інформацію щодо пропонованих музеями цегли послуг, визначили основні форми роботи з відвідувачами, доцільні на базі музеїв вказаного профілю.

Таким чином, особливості методики пам'яткознавчих досліджень впливають на формування їх джерельної бази. Вивчення артефактів, як носіїв «семантичної» та «аксіологічної» інформації, потребує використання цих артефактів як основного джерела. Дослідження історичного контексту їх створення та функціонування вимагає використання традиційних для історичної науки писемних джерел. Розуміння особливостей взаємодії артефактів з сучасними суб'єктами сприйняття в межах музейного простору потребує вивчення всебічного досвіду роботи музеїв та колекціонерів. Інформацію про такий досвід можна отримати з веб-сайтів музеїв та інтерв'ю у ЗМІ з колекціонерами і кураторами тематичних виставок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бируля О. Архитектурна історія Вінниці. Вінниця : Держ. друкарня ім. Леніна, 1930. 68 с.
2. Боярский П.В. Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) // Памятниковедение. Теория, методология, практика. М., 1986. С. 8-31.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. К., 1913 г. 1117 с.
4. Вінниця. Історичний нарис / О. В. Зінько, Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний та ін. ; гол. ред. Подолинний А. М. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
5. Воробьев М. Кирпично-гончарное и фарфоровое производство : Приготовление всевозмож. сортов кирпича кустар. и завод. способом без всяких круп. затрат. Разные изделия из глины. Пр-во и фабрикация домаш. способом : Необходимое руководство как для фабрикантов, так и для кустарей : Сост. по самым новейш. рус. и иностр. источникам М. Воробьев. М. : типо-лит. К.Ф. Александрова, 1897. 170 с.
6. Гриффен Л.А. Теоретические основания памятниковедения; науч. ред. Титова Е.Н. ; Центр Памятниковедения НАН Украины и УООПИК. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. 84 с.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 148, 10 арк.
8. ДАВіО. Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 468, 68 арк.
9. ДАВіО. Ф. Д.-200. Оп. 1. Спр. 685. 44 арк.
10. ДАВіО. Ф. Р.-965. Оп. 5. Спр.407. 21 арк.
11. ДАВіО. Ф. Р.-1301. Оп. 1. Спр. 207. 42 арк.
12. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність . К., 1995. 289 с.
13. Езиоранский Л. К. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / сост. руководством ред. ком. из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли ; ред. Ф.А. Шобер. Пг, 1914 г. 1612 с.
14. Киптенко А.К., Мартынов П.Т., Никифоров В.С. Производство кирпича . Москва, 1959. 120 с.
15. Кот С.І. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007. С. 4-64.
16. Краусс В.В. Кирпич XX-го столетия: полное руководство по сооружению силикатных заводов и для производства изделий. Винница, 1902. 60 с.
17. Крупский, А.К. Кирпичное производство [Электронный ресурс] // Российские универсальные энциклопедии. Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия объединенный словарь : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/051/51405.htm>.
18. Новая Топографическая Карта Западной России 1:84 000 (1880-1935) [Электронный ресурс] // Przeglądarka skorowidzów : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=R084&listtype=standard&listsort=sortoption>
19. Посилання на сайти, присвячені музеям цегли, та на публікації про виставки і колекціонерів цегли [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.google.com/document/d/1sbJwe-M3q51_fn-uMDLhvsqucmKMnZfEngG3de76YfA/edit
20. Правила для единообразной и прочной выделки кирпича [Электронный ресурс] // Уральская теплоизоляция и керамика : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
21. Руденко С. Б. Музейна пам'ятка : соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей : монографія. К.: НАККіМ, 2012. 120 с.
22. Сапожников А., Таманский П. Краткое практическое наставление для постройки сельских жилых зданий, каменных и деревянных. Спб., 1845 г. 109 с.

23. Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской имперіи Составленъ по официальнымъ свѣдѣніямъ Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности / под ред. В.Е.Варзара. Санкт-Петербург, 1912. 720 с.

24. Техническая энциклопедія : в 26 т. Т. 10 : Кататермометр – Копалы / глав. ред. Л.К. Мартенс; Государственное словарно-энциклопедическое издательство «Советская энциклопедія». М., 1931. 467 с.

25. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. / За ред. Легуна Ю. В. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 396 с.

26. Трехверстовка Шуберта онлайн в цвете [Электронный ресурс] // Это Место : [веб-сайт]. Режим доступа: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>

27. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г. Будагов. Санкт-Петербург, 1881. 754 с.

28. Указатель фабрик и заводов европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. П.А. Орлов, С.Г.Будагов. СПб., 1894 г. 850 с.

Ольга Грабовская

Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, аспирантка (Украина).

Источниковая база памятниковедческого исследования кирпича

Аннотация. В статье рассматриваются особенности источниковой базы исследования кирпичей с точки зрения памятниковедения. Автор акцентирует внимание на необходимости исследования кирпичей в трёх взаимосвязанных направлениях: исследовании самих артефактов; изучении исторического контекста их создания и использования; рассмотрении взаимодействия с современными субъектами восприятия. По каждому из этих направлений определяются возможные источники информации, осуществляется их короткий анализ.

Ключевые слова: кирпич, памятник истории и культуры, памятниковедение, источник информации, группа артефактов, социализация индивида, Винница.

ABSTRACT

Olha Grabovska

National Center for Monument Studies under NAS and Ukrainian Association for Protection of Historical and Cultural Monuments, postgraduate student (Ukraine)

The source base for monument studying of the bricks

The problem of preserving of cultural heritage is relevant in the context of modern urbanization processes. The conservation of cultural heritage in cities often requires archaeological and architectural research. The most common category of finds in this case is the old bricks. Getting to museums, they take the meaning of museum items and require an appropriate study.

The purpose of the article is to structure the source base of research for a group of artifacts as part of the cultural heritage (on the example of a collection of the Vinnitsa bricks from the 16th to the mid-20th century).

Artifact as a part of cultural heritage is the carrier of two types of information: "semantic" (reflects the pragmatic properties of the object) and "axiological" (associated with the value sphere). In this regard, the study of the collection of Vinnitsa old bricks, as part of the cultural heritage, involves researching in three areas: 1. studying the artifacts themselves, searching for the semantic and axiological information that they contain; 2. investigating the historical context of its creation and use; 3. analysis of the interaction of artifacts with modern subjects of perception.

Each of these areas requires its own source base, as well as a specific view on common sources.

The main source of research of bricks, as carriers of semantic and axiological information, in this work is a collection of bricks from the Vinnitsa regional museum of nature and history. It consists of 190 samples that were found in Vinnitsa and dated from the 16th to the mid-20th century.

The study of the historical context of the creation and use of old bricks requires the use of various written sources: archival documents, text editions for making bricks, newspaper publications and so on.

Studying the interaction of the old brick with modern subjects of perception requires an analysis of the experience of its use in museum practice. Information about it can be found in the Internet on the websites of brick museums and in the media publications.

Key words: brick, historical and cultural monument, monument studies, information source, group of artifacts, socialization of the individual, Vinnitsa.

REFERENCES:

1. Byrulja O. Arkhitekturna istorija Vinnyci. Vinnycja : Derzh. drukarnja im. Lenina, 1930. 68 s.
2. Boyarskiy P.V. Teoreticheskie osnovy pamyatnikovedeniya (postanovka problemy) // Pamyatnikovedenie. Teoriya, metodologiya, praktika. Moskva, 1986. S. 8-31.
3. Ves Yugo-Zapadnyy kray. Spravochnaya i adresnaya kniga po Kievskoy, Podolskoy i Volynskoy guberniyam. Kyiv, 1913. 1117 s.
4. Vinnycja. Istorychnyj narys /ghol. red. Podolynnyj A.M. Vinnycja : Knygha-Vegha, 2007. 304 s.
5. Vorobev, M. Kirpichno-goncharnoe i farforovoe proizvodstvo : Prigotovlenie vsevozmozh. sortov kirpicha kustar. i zavod. sposobom bez vsyakikh krup. zatrat. Raznye izdeliya iz gliny. Pr-vo i fabrikatsiya domash. sposobom : Neobkhodimoe rukovodstvo kak dlya fabrikantov, tak i dlya kustarey : Sost. po samym noveysh. rus. i inostr. istochnikam M. Vorobev. Moskva, : tipo-lit. K.F. Aleksandrova, 1897. 170 s.
6. Griffen L.A. Teoreticheskie osnovaniya pamyatnikovedeniya. Kyiv : Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukraïni i UTOPIK, 2012. 84 s.
7. Derzhavnyy arkhiv Vinnyc'koi oblasti, (DAViO). F. D-200. Op. 1. Spr. 148. 10 ark.
8. DAViO. F. D-200. Op. 1. Spr. 468. 68 ark.
9. DAViO. F. D-200. Op. 1. Spr. 685. 44 ark.
10. DAViO. F. R-965. Op. 5. Spr. 407. 21 ark.
11. DAViO. F. R-1301. Op. 1. Spr. 207. 42 ark.
12. Zaremba S.Z. Ukrains'ke pam'yatkoznavstvo: istorija, teorija, suchasnistj. Kyiv, 1995. 289 s.
13. Yezioranskiy L. K. Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy imperii (isklyuchaya Finlyandiya) / sost. rukovodstvom red. kom. iz chlenov Soveta sez dov predstaviteley promyshlennosti i torgovli ; red. F.A. Shober. Petrograd, 1914. 1612 s.
14. Kiptenko A.K. Proizvodstvo kirpicha. Moskva, 1959. 120 s.
15. Kot S.I. Teoretychni problemy pam'yatkoznavstva // Pam'yatkoznavchi studiji v Ukraïni: teorija i praktyka. Kyiv, 2007. S. 4-64.
16. Krauss V.V. Kirpich XX-go stoletiya: polnoe rukovodstvo po sooruzheniyu silikatnykh zavodov i dlya proizvodstva izdeliy. Vinnitsa, 1902. 60 s.
17. Pravila dlya edinoobraznoy i prochnoy vydelki kirpicha [Elektronnyy resurs] // Uralskaya teploizolyatsiya i keramika : [vweb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
18. Novaya Topograficheskaya Karta Zapadnoy Rossii 1:84 000 (1880-1935) [Elektronnyy resurs] // Przegladarka skorowidzów : [vweb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=R084&listtype=standard&listsort=sortoption>
19. Posylannja na sajty, prysvjacheni muzejam ceghly ta na publikaciji pro vystavky i kolekcioneriv ceghly [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://docs.google.com/document/d/1sbJwe-M3q51_fn-uMDLhvsqucmKMnZfEngG3de76YfA/edit
20. Pravila dlya edinoobraznoy i prochnoy vydelki kirpicha [Elektronnyy resurs] // Uralskaya teploizolyatsiya i keramika : [vweb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://tic66.ru/pravila-dlya-edinoobraznoj-i-prochnoj-vy-delki-kirpicha/>
21. Rudenko S. B. Muzejna pam'jatka : sociokulturna sutnistj ta misce v systemi istoriko,kuljturnykh cinnostej. Kyiv : NAKKKiM, 2012. 120 s.
22. Sapozhnikov A., Tamanskiy P. Kratkoe prakticheskoe nastavlenie dlya postroyki selskikh zhilykh zdaniy, kamennykh i derevyannykh. Sankt-Peterburg, 1845. 109 s.
23. Spisok fabrik i zavodov Rossiyskoy imperii Sostavlen po ofitsialnym svedeniyam Otdela Promyshlennosti Ministerstva Torgovli i Promyshlennosti / pod red. V.Ye.Varzara. Sankt-Peterburg, 1912. 720 s.
24. Tekhnicheskaya entsiklopediya. T. 10 : Katatermometr – Kopaly / glav. red. L.K. Martens. Moskva, 1931. 467 s.
25. Topoghrafichnyy opys Podil's'koi ghuberniji 1799 r. Vinnyc'kij, Jampil's'kij, Braclav's'kij povity. / Za red. Leghuna Ju. V. Vinnycja : TOV «Nilan-LTD», 2017. 396 s.
26. Trekhverstovka Shuberta onlayn v tsvete [Elektronnyy resurs] // EtoMesto : [vweb-sayt]. – Rezhim dostupa: <http://www.etomesto.ru/shubert-map/25-7/>
27. Ukazatel fabrik i zavodov evropeyskoy Rossii. Materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki / sost. P.A. Orlov, S.G. Budagov. Sankt-Peterburg, 1881. 754 s.

28. Ukazatel fabrik i zavodov evropeyskoy Rossii. Materialy dlya fabrichno-zavodskoy statistiki / sost. P.A. Orlov, S.G. Budagov. Sankt-Peterburg, 1894. 850 s.

Статтю подано до редколегії 29.01.2018 р.

УДК 27«18/193»:930.2:001.8

Владлен Орлов

Полтавський музей авіації і космонавтики,
кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)

Історико-релігійні дослідження Сергія Мельгунова та їх роль у вітчизняній історіографії історії релігії та церкви XIX – початку XX ст. (джерелознавчий аналіз)

Анотація. У цій статті запропонований огляд науково-історичних праць Сергія Мельгунова з історії релігії, опублікованих в імперський період. Вони детально ілюструють широке фактологічне поле у дослідженнях С.Мельгунова щодо історії релігії. У них означені складнощі поняттєво-термінологічного апарату щодо церков західних християн, які функціонували у Російській імперії в XIX – на початку XX ст., зокрема в українських етнічних землях. Охарактеризовано наявну бібліографію праць С.Мельгунова з історії релігії і церкви імперського та еміграційного періодів.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, західні християни, історіографія, релігія, Російська імперія, церква.

Проблема історичної біографістики та студіювання релігії та церкви відомими істориками є достатньо цікавим напрямом дослідження. У радянській історіографії системне дослідження історії релігії та церкви, зокрема XIX – початку XX ст., майже не відбувалось, вивчення цієї проблематики здійснювалося виключно з позиції атеїстичних пануючих методологічних підходів. У пострадянський період відбувається справжня реконструкція, своєрідний «ренесанс» у дослідженнях з історії релігії та церкви на загальнотеоретичному і методологічному рівнях. Значно зростає чисельний склад праць, присвячений історії окремих релігій та церков в Україні, на сьогодні активно розвивається історико-регіоналістичний підхід у студіюванні історії релігії. Однак потребують подальшого вивчення персоналії провідних істориків, з іменами котрих пов'язаний розвиток історико-релігійних досліджень.

Метою статті є огляд праць Сергія Мельгунова з історії релігії й окреслення їх ролі у вітчизняній історіографії історії релігії та церкви XIX – початку XX ст.

Сергій Мельгунов є відомим російським істориком українського коріння, науковий потенціал котрого не оцінений належним чином. Дослідження постаті історика, його політичних поглядів відображено в сучасній історіографії у працях доктора історичних наук Ю.Ємельянова. Саме кропіткій праці Ю.Ємельянова ми завдячуємо повторному відкриттю наукової спадщини Сергія Мельгунова як історика та громадсько-політичного діяча останнього десятиліття XIX – першої половини XX ст.

Сергій Петрович Мельгунов (1879/1880 – 1956) відомий як дослідник історії Російської революції 1917 р., більшовицького перевороту, «червоного терору». Наприклад, як в російській емігрантській, так і в сучасній пострадянській історіографії важливе (хоча й неоднозначне) місце посідає його праця «Как большевики захватили власть» [2]. Однак, варто зауважити, що окрім цього наукового фарватеру С.Мельгунов був знаний як і дослідник історії релігії. Цей менш вивчений період його наукового життя потребує подальшого детального аналізу.

Варто зацентувати увагу, що Сергій Петровича цікавив широкий спектр історико-релігійних проблем. Як засвідчує бібліографія праць науковця, Сергій Петрович Мельгунов звернув свою увагу на історико-релігійну тематику в 1900 р. Саме у цьому році було опубліковано його першу працю «Арабы и Магомет» [1, с. 197]. Наступним дослідженням, яке мало дотичність до історико-релігійної тематики була стаття «Арабская вера», опублікована у виданні «Народное благо» (1903 р., №38) [1, с. 197].

Першою публікацією, присвяченою історичній ретроспективі західного християнства в умовах Російської імперії є стаття «Штундисты или баптисты? (По поводу судебного преследования сектантов по 29 ст. Уст [ава] о наказании)», опублікована у виданні «Русская мысль» (1903 р., №11) [1, с. 197; 6].

Поряд із аналізом проблем коректного використання ідентифікаторів та самоідентифікаторів баптизму до кола досліджень С.Мельгунова належать й проблеми релігійної політики, особливо у контексті Указу Миколи II 1905 р. «Про віротерпимість». Реакцію